
Mezi taktikou a afektem, ne-místem a místem: Vizuální analýza každodenní geografie osob bez domova*

PETR VAŠÁT, PETR GIBAS, MARKÉTA POLÁKOVÁ**

Sociologický ústav AV ČR, v.v.i., Praha

Between Tactics and Affect, Non-place and Place: A Visual Analysis of the Everyday Geography of Homeless People

Abstract: The article uses photovoice to explore the everyday geography of homelessness and its affective dimension. We focus on two aspects of the everyday geography captured by photovoice: (1) movement in space and (2) the performativity of heterotopic places. The aim is to understand how the research partners as actors (re)present and (re)construct their everyday geography by visual means and how they relate to it affectively (or otherwise). Photovoice is a suitable method for this type of research as it has been used across the social sciences and especially in action research as a productive tool that allows people to document and reflect on their everyday life, their strengths, and their concerns, and to communicate all this effectively to the wider public. In this article, we critically discuss photovoice and argue that besides its action potential, it can also be used to generate rich visual research data. We present data collected from photovoice research on homeless people in Prague and Pilsen, two cities in the Czech Republic, and conduct formal analytical and hermeneutic analyses of the data. The photographs we obtained reveal the movement of our research partners – the homeless – in space and their relationship to different places and the people in them. In general, people were the most frequently photographed theme. The research revealed that social relations are the most important aspect in the creation and production of places in cities. Several factors, most importantly age, influence the extent to which social relations play this role.

Keywords: photovoice, visibility, affect, social relations, public space, place, everyday geography, heterotopia, homeless, Czech Republic

Sociologický časopis / Czech Sociological Review, 2017, Vol. 53, No. 4: 533–564

<https://doi.org/10.13060/00380288.2017.53.4.357>

* Článek byl vytvořen s podporou grantu GAČR GA15-17540S „Čas a prostor bezdomovců v postsocialistickém městě: komparace Prahy a Plzně (Hobohemia projekt)“.

** Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Mgr. Petr Vašát, Ph.D., PhDr. Markéta Poláková, Ph.D., Petr Gibas, Ph.D., Sociologický ústav AV ČR, v.v.i., Jilská 1, 110 00 Praha 1, e-mail: petr.vasat@soc.cas.cz, marketa.polakova@soc.cas.cz, petr.gibas@soc.cas.cz.

Ale taková místa jsou *významná* pouze skrze vtělené a emocionální interakce osob bez domova. Naším argumentem je, že jsou to tyto geografie performativity a afektu, které konstruují klíčové trasy bezdomovectví ve městě: některé permanentní, jiné přechodné; některé viditelné, jiné převážně neviditelné pro běžné oko. Přiznáním role emocí a afektu v životě lidí bez domova můžeme začít budovat podrobnější kontury „města bezdomovců“.

[Cloke, May, Johnsen 2008: 245, kurzíva původní]

Úvod¹

Podle britského geografa Jona Maye [2000] „bezdomovectví [a tuláctví – pozn. autorů] nemůže být porozuměno bez přihlídnutí ke zkušenosti pohybu“. Po staletí totiž bylo bezdomovectví/tuláctví legislativně, ale i v populární imaginaci chápáno ve vztahu k mobilitě. Proto i jednotlivá místa v každodenní geografii osob bez domova – soubor navštěvovaných, performovaných, reinterpretovaných a různě využívaných míst a prostor – je dobré vztahovat k pohybu, každodenní mobilitě osob. Tato každodenní geografie, jak napovídá úryvek výše, není neutrální, co se týče zkušenosti. Je vždy emocionálně zabarvena. Město každodenní zkušenosti má svou prostorovou rovinu a ta má svou afektivní rovinu.² Studium věnovaným osobám bez domova ovšem často schází poukaz na tuto afektivní stránku bezdomovectví jako každodenní prostorové zkušenosti.³ Emocionalita jako by byla osobám bez domova upírána. Mnohem častěji se mluví o různých (vědomých) taktikách, subsistenci či adaptaci. To jistě není na škodu. Nicméně v každodenním jednání nás všech je vždy přítomný jak taktický, tak i afektivní rozměr. Bez poukazu na něj není proto možné plně popsat a následně pochopit bezdomovectví a jeho přítomnost v současných městech [Cloke, May, Johnsen

¹ Chtěli bychom touto cestou poděkovat všem respondentům a respondentkám, jež s námi na výzkumu spolupracovali, všem institucím za případné zprostředkování kontaktu na ně a Karlovi Petřú za pomoc s realizací této fáze výzkumu v Plzni. Děkujeme také dvěma anonymním recenzentům/recenzentkám za podnětné připomínky.

² Afekt pro nás představuje vtělenou kapacitu, která coby určitá kvalita v pozadí poskytuje prožitek událostí, praxí nebo prostoru [Anderson 2017: 22]. Emoce naproti tomu představuje způsob, kterým je afekt pojmenován, interpretován a reflektován [ibid.].

³ Ačkoliv v celém textu užíváme pojmu bezdomovec či muž/žena bez domova, popř. jiné varianty se stejným významem (např. osoby bez domova apod.), činíme tak pouze s ohledem na rozšířenost užívání těchto pojmů. Osoby, které pod tyto pojmy zahrnujeme, totiž mohou, ale nemusí být „bez domova“, stejně tak mohou, ale nemusí být bez konvenčního příbytku. Mnohem přesnější je chápat zkoumané aktéry coby specifickou sociální třídu. V tomto smyslu proto naše cílová skupina představuje kategorii urbánní chudoby, kterou definují specifické strategie, praxe a instituce (např. orientace aktivit na venkovní prostředí, ekonomika sdílení atp.) [více k tomu viz Vašát 2012, 2014]. Řečeno v terminologii typologie ETHOS, naše studie zahrnuje osoby bez střechy, bez bytu, ale i v nejistém a nevyhovujícím bydlení [Hradecký a kol. 2007].

2008]. A tak zatímco v zahraničních pracích věnovaných bezdomovectví dochází od roku 2000 k razantnímu rozmachu přístupů akcentujících afekt (a performativitu) [srov. Cloke, May, Johnsen 2008; Del Casino, Jocoy 2008; Daya, Wilkins 2012; Lancione 2013], česká sociální věda na tento posun stále ještě čeká.

V našem článku bychom chtěli udělat první krok tímto směrem. Zaměříme se zde na každodenní zkušenost bezdomovectví s důrazem položeným právě na vztah každodenní geografie a afektu, jak nám ho rozkryl výzkum provedený inovativní výzkumnou metodou nazývanou *photovoice* (dále již coby „metoda volného fotografování“).⁴ Ta je založena na sběru dat realizovaném nejčastěji za pomoci jednorázových fotoaparátů nikoli výzkumníky, ale samotnými aktéry, výzkumnými partnery [Wang, Burris 1997; Wang 2003]. Domníváme se, že metoda volného fotografování představuje pro účely tohoto výzkumu ideální nástroj. Získané fotografie nám totiž odhalují pohyb osob v prostoru [srov. Myers 2010], jejich (emotivní) vztah k jednotlivým místům [Johnsen, May, Cloke 2008; Lombard 2013], ale i k lidem v rámci nich [Oh 2012]. Cílem tohoto textu je proto pomocí metody volného fotografování představit geografii každodenního života osob bez domova se zvláštním zřetelem na její afektivní rozměr [Cloke, May, Johnsen 2008]. Zejména se zde zaměříme na dvě roviny této geografie: (1) pohyb prostorem, (2) vytváření heterotopických míst [Vašát 2012; Hejnal 2013a]. Jinými slovy: zaměříme se zde na to, jakým způsobem zkoumaní aktéři skrze vizualitu konstruují svůj žitý prostor a jak se k němu (nejen) afektivně vztahují. Fotografie a rozhovor nad nimi pak umožňují tento afekt, každodenně zažívaný, ale těžko sdělitelný a často přehlížený, zvýznamnit.

V následujících kapitolách nejprve představíme samotnou metodu volného fotografování, její pozitiva i negativa a uvedeme české čtenáře do metodologického přístupu, který jsme v našem výzkumu aplikovali a který v českém kontextu není tolik běžný. Následně zasadíme náš přístup do širšího kontextu přemýšlení o prostoru a místu ve společenských vědách a rozlišíme taktickou a afektivní rovinu aktérství. V metodologické části představíme respondenty a postupy sběru a analýzy dat. V empirické části pak představíme výsledky naší analýzy – vztah mezi taktickou a afektivní rovinou pohybu prostorem a důležitost sociálních vazeb a jejich roli při vytváření míst. V závěrečné části článku kriticky zhodnotíme použití samotné metody a shrneme naše výsledky.

⁴ Pojem *photovoice* v českém prostředí ještě nemá svůj ekvivalent. Doposud publikované texty užívají právě tento anglický výraz [srov. Hasmandová 2008; Světlík 2013]. Jako možnou alternativu k němu navrhuje a v textu nadále užíváme termín „metoda volného fotografování“, o němž se domníváme, že nejvíce vyjadřuje podstatu metody. Zároveň ale dodáváme, že užití samotné anglické varianty vnímáme jako zcela legitimní.

Metoda volného fotografování – historie, principy, aplikace

Větší příklon k vizualitě představuje jeden z důležitých tematických posunů, ke kterým v poslední dekádě v sociálních vědách došlo – ať už se jedná o vizuální analýzu již existující (převážně) kulturní produkce [např. Jenks 1995; Heywood, Sandywell 1999; Rose 2001], vizuální metody (terénního) výzkumu [srov. např. Banks, Zeitlyn 2015; Pink 2007, 2009; Pink, Afonso, Kürti 2004; Strong, Wilder 2009] či digitalizaci a digitální data [Urbánní a regionální laboratoř 2015; Digitales Forum... 2015]. V českém kontextu budiž toho důkazem monočíslo *Sociálních studií* [Šlesingerová, Jaworsky 2015], překlady zahraničních prací [Čeněk, Porybná 2011; Burzová, Hirt, Lupták 2015] či řada dílčích kapitol a studií [Gibas 2010, 2013; Petráň 2011].

Specifickou vizuální oblastí, na které staví tento text, je metoda volného fotografování, která bývá většinou chápána spíše jako projekční a/nebo participativní metoda, než coby primární zdroj dat. Většinou tak bývá používána různými neziskovými organizacemi a aktivistickými iniciativami k zapojení marginalizovaných [srov. Catalani, Minkler 2010; Hergenrather et al. 2009] a znevýhodněných skupin do společnosti [Wang, Cash, Powers 2000] spíše než vědeckými týmy k odhalení skrytých souvislostí.⁵ Tento předpoklad bychom zde chtěli částečně problematizovat. Zastáváme totiž názor, že metoda volného fotografování může být nejen způsobem, jak „dát hlas“ marginalizovaným, ale také postupem, který může přispět k reformulaci dílčích sociálněvědních témat, v našem případě témat spojených s lidmi bez domova.

Metoda volného fotografování je výzkumná metoda, která představuje nejen specifický způsob sběru dat, ale zároveň má sloužit jako nástroj sociální změny. Jde o komunitně založenou, participativně orientovanou výzkumnou metodu [Wang, Burris 1997], která se od poloviny devadesátých let 20. století rozšířila z oblasti výzkumu a vzdělávání ve zdraví (*health education*) napříč aplikovaným a angažovaným výzkumem, včetně projektů zabývajících se problematikou bezdomovectví.⁶ Potenciál metody jako výzkumné i aktivizační strategie spočívá v tom, že jde o fotografickou techniku, jejímž prostřednictvím mohou lidé „dokumentovat vlastní obtíže i úspěchy, podporovat kritický dialog prostřednictvím

⁵ Samozřejmě toto tvrzení neplatí stoprocentně, i v českém kontextu byla metoda užita s vědeckými ambicemi [srov. Světlík, Pauknerová 2013].

⁶ Z těch známějších lze poukázat na fotografie z Aucklandu [Bukowski, Buetow 2011], Ann Arbor v Michiganu [Wang, Cash, Powers 2000] či Londýna [MyLondon... 2015]. V Čechách využila v nedávné době metody volného fotografování v prostředí žen bez domova organizace Jako doma, o.p.s. Z vybraných fotografií byla uspořádána výstava a vznikla kniha *Naděje je na druhém břehu* [Bandit 2016]. Ani v jednom případě se – pokud je nám známo – iniciátoři vzniku fotografií nezabývali analýzou samotných fotografických setů. Částečně se o to snaží geografické práce pojednávající o vnímání míst [např. Johnsen, May, Cloke 2008; Lombard 2013]. Nicméně i zde má použití metody spíše doplňkovou či experimentální povahu.

skupinových diskusí o vlastních fotografiích a dosáhnout pozornosti politiků i širší veřejnosti“ [Wang, Cash, Powers 2000: 82].

Při bližším pohledu na existující studie se ukazuje, že metodu je možné využít k různým účelům a cílům. Rámcově se používá jako nástroj, který pomáhá prozkoumat a zviditelnit konkrétní životní situace lidí, kteří se z různých důvodů nacházejí na okraji zájmu, ať již jde o zájem odborný či veřejný [Bukowski, Buetow 2011; Cabassa, Nicasio, Whitley 2013; Castleden, Garvin 2008], který dává hlas členům místní komunity a aktivizuje je [Bredesen, Stevens 2013; Carlson, Engebretson, Chamberlain 2006; Strack, Magill, McDonagh 2004; Wang, Cash, Powers 2000; Wang et al. 2004] či má přímo vést ke změně týkající se dané komunity či z ní vyplývající [McIntyre 2003; Wang et al. 1998; Wang 1999]. V českém společenskovědním kontextu byla zatím metoda využívána zejména jako elicitáční technika, která pomáhá otevírat výzkumná témata, a to zejména tam, kde jsou výzkumnými partnery lidé, k nimž je vhodné v rámci výzkumu přistupovat tvůrčím způsobem, ať už jde o děti [Princ 2011; Světlík 2013; Kubalová 2014] či osoby s Downovým syndromem [Hasmandová 2008]. Ve všech těchto případech jde nicméně o vysokoškolské kvalifikační práce, což mimo jiné poukazuje na skutečnost, že metoda se v českém prostředí zatím nestala součástí standardní metodologické výbavy. Zároveň je často kombinována s dalšími (vizuálně orientovanými) metodami výzkumu, jako jsou například mentální mapy [Princ 2011; Světlík 2013]. Hlubšímu vyhodnocení vizuálního materiálu sesbíraného v průběhu výzkumu metodou volného fotografování se tak v českém prostředí na úrovni samostatné studie věnují pouze Světlík a Pauknerová [2013], kteří k jimi nasbíraným fotografiím přistupují jako k *de facto* vizuálně vyjadřovanému freelistingu jednotlivých míst žitého světa dětí žijících na vesnici v západních Čechách.

Důležitým principem je, že se v rámci výzkumu přenechává účastníkům značná část autonomie (ohledně vlastní reprezentace) a moci. Výzkumník (či iniciátor komunitního rozvoje) poskytuje lidem fotoaparáty, aby mohli zachytit a zobrazit vlastní každodenní skutečnost. Tím metoda propaguje principy, že „nejenže obrazy sdělují významy, které mohou ovlivnit politiku, ale také že lidé mají participovat na utváření a definování těchto obrazů, jež formují veřejnou politiku“ [Wang et al. 2004: 911]. Samotný výzkum ve formě pořizování fotografií pak představuje pouze předstupeň či nástroj formulace problémů na základě žité zkušenosti a jejich možných řešení. Fotografie jsou tak v rámci projektů primárně využívány jako nástroje ke stimulaci a usnadnění dialogu na straně jedné a ke komunikaci výsledků tohoto dialogu ostatním na straně druhé. Z toho nicméně plyne, že fotografie sice hrají důležitou roli v rámci celého procesu (komunitního dialogu), jenž je nastartován a směřován prostřednictvím metody volného fotografování, zároveň jsou ale často používány čistě utilitárně, jako materiál k diskusi a ilustrace určitých sdělení. Většina projektů tak fotografie využívá jako přímou reprezentaci konkrétní žité zkušenosti, například ve formě výstav o daném problému, či s nimi zachází v souladu s principy foto elicítace [k tomu viz např. Harper 2002]. To však vede k přeměně samotných fotografií na v podstatě textové výpovědi – názvy fotografií, slogany, konkrétní do slov přeložitelná a přelože-

ná sdělení. Tím jsou nicméně fotografie do značné míry zbaveny své základní kvality, totiž vizuální podstaty, případně se s (primárně) vizuální informací dále hlouběji nepracuje.

V našem výzkumu hrají důležitou roli principy, na kterých metoda volného fotografování stojí, a zejména snaha dát hlas bezdomovcům, kteří jej nemají, a tímto způsobem jim poskytnout možnost (moc) reprezentovat vlastní každodenní zkušenost. Nicméně fotografie samy o sobě představují velmi bohatý vizuální materiál, který nejenže je možné použít k elicitaci, ilustraci či (sebe)reprezentaci vyplývající z dialogu, ale zároveň je sám o sobě velmi zajímavý a svým vlastním, vizuálním (a netextovým) způsobem promlouvá o řadě témat, jež jsou součástí každodennosti bezdomovectví. Domníváme se tak, že právě prostory a místa, ale také jiná témata s prostorem související, jako je například mobilita a další, lze studovat skrze vizualitu, resp. skrze fotografie pořízené prostřednictvím právě této metody. Fotografie jsou totiž někde pořízeny, tzn. lze identifikovat jejich objektivní prostorové dimenze. Zároveň zachycují konkrétní místa, v takovém případě lze studovat vztahování se k těmto místům. Proto chceme analyticky zhodnotit tento materiál a ukázat, že fotografie nemusí sloužit pouze jako ilustrační či komunikační nástroj, ale také jako plnohodnotná výzkumná data, jež mohou otevírat řadu zajímavých otázek a jejichž možnosti se nevyčerpávají ustavenými způsoby nakládání s nimi v rámci komunitně založeného participativního výzkumného procesu.

Mezi taktikou a afektem, ne-místem a místem: každodenní geografie osob bez domova

Město, od jeho rozsáhlejších prostorů v podobě městských částí až po relativně bezvýznamná místa, jako jsou například prodejní místa Nového Prostoru, je každodenně produkováno a reprodukováno skrze velké množství různorodých prostorových praxí [Lefebvre 2002]. Je to právě každodenní prostorová, resp. časoprostorová, rutina a trajektorie, co neustále propojuje jednotlivé prostory, místa, aktéry a jejich sociální praxe. Město ovšem netvoří pouze lidské aktivity. Stejně jako britští geografové Ash Amin a Nigel Thrift [2017: 3] chápeme město jako stroj složený ze „živosti různorodých těl, materiálů, symbolů a inteligencí vzájemně propojených v rámci specifických sítí kalkulací a alokací, podporovaných různorodými režimy a rituály organizací a operací“. V takovém městě-stroji je důležité studovat nejen to, co je na povrchu města, ale soustředit se také na často skryté sítě, entity nebo způsoby organizace, jako jsou například toky elektrické energie, jejichž koncovky ve veřejném prostoru jsou lidmi bez domova využívány, nebo samovolně vzniklé městské džungle, které se stávají pro lidi bez domova ideálním prostředím pro různé formy improvizovaného přístřeší. Jinými slovy: v takovém městě-stroji jsou spolu propojeny lidští i ne-lidští aktéři, ale i taktiky i afekt [Adya, Wilkins 2012; Lancione 2013; Anderson 2017].

Každodenní geografie míst lidí žijících ve městech je tak složena z celé řady různorodých míst a prostorů, od obchodních center až po restaurace či zahrádko-

vé kolonie, jejichž (re)produkci zajišťuje samozřejmě celá řada motivací a praktik. Pro běžné obyvatele měst jsou v této (re)produkci nejsilnějšími stanicemi či místy na těchto trasách domov a pracoviště [Rowe, Wolch 1990] coby materiální exprese obecné snahy o zajištění života a živobytí. V případě osob bez domova panuje o něco složitější časoprostorové uspořádání. O osobách bez domova platí, že mají schopnost „transformovat prostory, reinterpretovat místa zdánlivě všední, takřka ne-místa“ [Butchinsky 2007: 13]. Jejich „mapa města“ tak velmi často zahrnuje nepřeborné množství míst a prostorů, nicméně spjatých s několika základními funkcemi či významy: místa na spaní, místa na zahřátí, místa na jídlo, místa odpočinku, bezpečná místa, místa žebření a místa toalet [Kawash 1998; srov. též Cloke, May Johnsen 2008].

Konfigurace těchto míst se samozřejmě liší případ od případu, což je do určité míry dáno věkem a ekonomickými strategiemi [Vašát 2012]. Svou úlohu ovšem sehrává i sociální organizace [Vašát 2013; Hejnal 2014], resp. sociální vazby, osob bez domova obecně [Rowe, Wolch 1990]. V této perspektivě se často zmiňuje teorie dezafiliace, podle které bezdomovcům schází silné rodinné vazby plnicí instrumentální, ale hlavně určitou expresivní funkci [Bahr 1973]. Lidé bez domova optikou této teorie žijí v totální sociální izolaci vůči majoritní společnosti. Alternativní tezi nabídli etnografické studie především z osmdesátých let, podle kterých teorie dezafiliace nezohledňuje důležitost a efektivitu slabých, převážně přátelských vazeb, kterými jsou lidé na ulici typičtí [Snow, Anderson 1993]. Tak či onak, udržování sociálních vztahů vyžaduje taktickou časovou investici, která je do značné míry podmíněna prostorově – čím více jsou moje vazby prostorově rozptýlené do různých míst, tím více času mě jejich udržení stojí. Prostorová blízkost vztahů se poté obecně transformuje do blízkosti sociální [Vašát 2014].

Domníváme se, že místa, která osoby bez domova v průběhu dne navštěvují, lze rozdělit do dvou obecnějších prostorových typů, přičemž vycházíme z povahy těchto entit: (1) ne-místa, (2) místa.⁷ V případě ne-míst nejde vlastně ani tolik o místa *per se*, ale o prostor a pohyb v rámci nich a mezi nimi.⁸ Lze sem sice zařadit různá ne-místa ve smyslu, který jim přisuzuje Augé [2008], či přechodná místa [Vašát 2012], ale dominantní činností, o kterou nám primárně jde, je spíše

⁷ Naše konceptualizace ne-místa a místa do značné míry kopíruje rozlišení *prostoru a místa* Michela de Certeaua [1984: 117–118], s několika málo, ovšem zásadními rozdíly. Shodujeme se v tom, že v případě ne-místa/prostoru akcentujeme pohyb, zatímco v případě místa spíše určité specifické aktivity reprodukcující dané místo. Lišíme se ale v tom, že, na rozdíl od de Certeaua, který chápal prostor a místo v podstatě opačně, než je v geografických a sociologických pracích běžné [Cresswell 2004], se držíme zaběhlých konvencí. Konkrétně řečeno: prostor chápeme primárně bez specifického významu, místo přesně naopak. Na rozdíl od de Certeaua také nechápeme místa primárně negativně, tj. jako zdroj moci a vynucování si tzv. patřičných aktivit. Místa v našem pojetí mohou být jak strategická, tedy mocenská, tak i taktická, tedy reprodukováná danými aktéry.

⁸ Ne-místa v pojetí Marca Augého [2009], tedy specifická místa bez historie a svého významu (např. letiště, supermarket apod.), považujeme za užší i generická typy našeho ne-místa.

samotný pohyb těmito prostory. De Certeau [1984: 103], na kterého navazujeme, tvrdí: „Chodit znamená být mimo místo.“⁹ V empirické části tak můžeme spatřit fotografie zeleně ve městech, dopravních uzlů nebo parků. Do značné míry jde převážně o veřejný, resp. venkovní [Vašát 2012, 2014], prostor, kterým dané osoby pouze prochází.¹⁰ V této perspektivě se velmi často poukazuje, že orientace osob bez domova na veřejné prostory [Casey, Goudie, Reeve 2008; Sheehan 2010] je do značné míry dána tím, že ze své podstaty, tzn. vlivem specifických životních podmínek, jinde než ve veřejném prostoru nemohou jednoduše být [Kawash 1998; Toušek 2013; Hejnal 2013b]. To je dosti zjednodušující teze, která navíc do určité míry vychází z reálií tzv. „punitivního obratu“ [srov. DeVerteuil, May, von Mahs 2009] především amerických měst devadesátých let, kdy byli lidé bez domova skutečně nuceni k neustálému pohybu městem. To se týká českých měst jen částečně, proto alternativní tezí k tomuto je výklad Vašáta [2014], podle kterého se lidé bez domova orientují na veřejný prostor, resp. na různé jeho fyzické části, z taktických důvodů [de Certeau 1984].¹¹ Veřejný prostor, zejména jeho venkovní část, na jedné straně umožňuje praktikovat různorodé ekonomické aktivity, často dokonce v jednom daném okamžiku, na straně druhé, jak poznamenává např. Butchinsky [2007: 16], umožňuje tzv. „zabíjet prázdný čas“.

Druhým typem jsou místa *per se*, zejména pak tzv. heterotopie [Ruddick 1996; Wright 1997; Vašát 2012; Hejnal 2013a]. Místa obecně mají – na rozdíl od prostorů/ne-míst – svůj specifický význam [Cresswell 2004]. Ovšem jedno místo může být různými lidmi a skupinami využíváno, vnímáno a interpretováno odlišně [Rodman 1992]. Zároveň jedno místo nemusí nutně plnit pouze jednu funkci [Vašát 2012], jak implicitně předpokládají Kawash [1998] či Cloke, May a Johnsen [2008]. Heterotopie přesně v tomto duchu představuje „místo, které konstruují marginální osoby v rámci míst dominantních“ [Vašát 2012: 254] a které velmi často plní řadu funkcí. Jinými slovy: jedná se o místa, jejichž funkce či významy osoby bez domova kreativně reinterpretují pro své vlastní účely.

⁹ Přeložili jsme spíše volněji, originál zní: „To walk is to lack a place.“ [de Certeau 1984: 103]

¹⁰ Mnoho současných městských struktur (např. obchodní centra, parky a další) neodpovídá klasické distinkci privátního a veřejného prostoru a jejich povaha je spíše hybridní [Sheller, Urry 2003; Tonnelat 2010; srov. Pospěch 2015]. I z tohoto důvodu v této studii rozlišujeme prostory *veřejné* (ulice, parky, veřejné dopravní prostředky atd.), *poloveřejné* (obchodní centra, fastfoody atp.) a *privátní* (byty, ubytovny, prostory sociálních služeb, opuštěné budovy atd.).

¹¹ Netvrdíme zde, že se tyto politiky v českých městech neuplatňují. Naopak. Snažíme se ale upozornit na to, že je třeba vždy zásadním způsobem přihlížet k lokálnímu kontextu, v rámci kterého se ty či ony politiky uvádí v praxi. Jak totiž upozorňují DeVerteuil, May a von Mahs [2009], pod povrchem homogenizujícího „punitivního“ rámce se ve skutečnosti skrývají velké rozdíly, a to nejen mezi např. USA a střední Evropou, ale i mezi New Yorkem a Los Angeles.

Heterotopie v tomto pojetí může být především dvojího charakteru: *heterotopie coby stanice a heterotopie coby domov*. Stanice představují místa ve veřejném prostoru, v rámci kterých lidé bez domova tráví různě dlouhou část svého dne a která mají v časoprostorové rutině daných osob skutečně výsadnější pozici. Vašát [2012] například v této perspektivě popisoval místo nefunkčních eskalátorů, které se stalo útočištěm pro skupinu mladších bezdomovců. Místo vzniklo symbolickým vyjednáváním s městskou policií na pozadí širší urbánní dynamiky ovlivněné revitalizací a lokální politikou a stalo se po určité dobu pevnou zastávkou v rámci jejich týdenních cest. Heterotopie coby domov poté představuje spíše trvalejší formu přístřeší – například opuštěná budova, garáž či chatka v lese – které se každodenní reinterpretací jeho obyvatel po nějaké době transformuje do zažívaného domova. Takové místo v sobě zosobňuje provázanost materiální a imaginativní sféry [Blunt, Dowling 2006; Gibas 2017], ovšem materiální stránka v tomto kontextu může nabývat skutečně různorodých forem a škál. Hejnal [2014] například popisuje, jak se v rámci jedné opuštěné budovy idea domova různí podle toho, ke které skupině či klíče sociální organizace této komunity daný jedinec patří. Podle Hejnala potenciál pro vnímání tohoto místa jako domova souvisí se strukturální pozicí v podobě tzv. dominantní skupinky. Ta odkazuje k určitým praxím (např. darování, půjčování, trestání atd.), které tento potenciál umožňují.

Jak domovy, tak i stanice – ty často mnohem více – zajišťují lidem bez domova řadu z výše zmíněných funkcí. Obvykle nabízí určitou materiální skrýš, často jsou zdrojem různých materiálních zdrojů, (re)produkuje se v rámci nich sociální vazby atp. Místa tyto funkce a významy lokalizují a materializují. Vznik a udržení heterotopii je proto věcí taktického úsilí. Jinými slovy, místa jsou (re)produkována svými aktéry vědomě a udržována prostřednictvím konkrétních aktivit a představ, jejich význam není dán shora (tedy strategicky, například prostřednictvím územního plánování, městské vyhlášky apod.). Do značné míry i pohyb ne-místa je dán takticky, například když člověk cestuje tramvají k supermarketu, kde poté vybírá kontejner s jídlem.

Ovšem každodenní život lidí bez domova není vyplněn pouze pragmatickými kroky, cestami a praxemi k zajištění nějakých funkcí či cílů. Jednání každého z nás včetně osob bez domova ovlivňují emoce, zahrnuje i afekt spojený s aktuální sociální situací. Afekt je proto součástí jak různých procesů, kterými současná města prochází, tak i konkrétních mikropraxí, kterým se každodenně věnujeme. Jako takový není nikdy „čistě osobní a není ani věcí idiosynkratických rozdílů mezi tímto a jiným městem“ [Anderson 2017: 28]. V empirické části v tomto duchu například popisujeme fotografický set Vladislava. Ten ve svých fotografiích zaznamenal barometr umístěný v plzeňských sadech, který zná již od svých dětských let. Představuje tak vztah známosti konkrétní městské materiality daný relativně dlouhou historií – vztah, který evokuje jeho vzpomínky na dětství, ale zároveň pocit, že jde o něco pro Plzeň typického. Tento vztah pak podbarvuje jeho každodenní geografii.

Jak různorodé taktiky, tak i afekt jsou totiž každodenní zkušeností všech lidských aktérů. Bez emocí, jak poukazují Cloke, May a Johnsen [ibid.], by místa,

kteřá každodenně navštěvujeme, byla bezvýznamná. Přestala by být místy, stal by se z nich indiferentní prostor. Studium osob bez domova proto musí zohledňovat jemné kontury vztahů mezi pohybem a místem, taktikou a afektem, aby obraz realit „města bezdomovců“ byl úplný.

Metodologie výzkumu

Předtím než se budeme věnovat samotným vizuálním datům, je třeba představit jejich celkovou povahu a kontext. V této části textu proto představujeme, jak byl samotný sběr dat nastavený a jaká data se nám podařilo sebrat. Následně ukazujeme, jakým způsobem jsme je analyzovali a proč.

Sběr dat

Představovaný výzkum probíhal v Praze a Plzni v průběhu léta a podzimu 2015. Snahou bylo zachytit pomocí fotografické metody 24 hodin člověka bez domova. Jednalo se o první kolo sběru dat zacíleného na tzv. teplé období (tím je zde myšleno především jaro a léto a část podzimu).¹² Některé dosavadní výzkumy [např. Vašát 2014] totiž poukazují na to, že aktuální environmentální cyklus výrazně ovlivňuje každodenní aktivity a strategie lidí bez domova. Sběr dat byl součástí dlouhodobého projektu srovnávajícího lokální podmínky bezdomovectví v hlavním a vybraném regionálním městě, v tomto případě v Plzni.¹³

Zadání pro fotografování bylo záměrně co nejjednodušší, aby respondenty v rámci jejich každodennosti příliš nezatěžovalo. Pokyn pro pořizování fotografií tedy zněl následovně: *Vyfoťte prosím v průběhu jednoho dne místa, kde se pohybujete a trávíte svůj čas.* Respondenti byli hned vzápětí upozorněni, že jde předně o jejich vlastní pohled na svět a že tento pohled je to, co nás především zajímá. Toto zadání bylo doplněno o několik dalších praktických pokynů a rozšiřujících informací:

- k dispozici máte 27 snímků, na které budete fotografovat v průběhu celého dne,
- fotografie si rozvrhnete na celý den, nevyfoťte je najednou,
- začnete ráno, když vstanete, a nefoťte více než tři až čtyři fotografie za hodinu,
- fotoaparát je vybaven bleskem, nechte si nějaké fotky i na večer a noc,
- když je ale něco důležité, klidně to můžete vyfotit vícekrát, různým způsobem,

¹² V rámci řešeného projektu bylo naplánované ještě druhé kolo fotografování situované do zimních měsíců, které proběhlo na počátku roku 2016. V této fázi jsme získali dalších 22 setů.

¹³ Město Plzeň bylo vybráno ze dvou důvodů: (1) v českém sociálněvědním kontextu patří spíše k méně zkoumaným, (2) výzkum navazuje na dlouhodobý etnografický výzkumný projekt jednoho z autorů.

Tabulka 1. Přehled respondentů

ID	Respondent	Pohlaví	Věk	Příbytek	Lokalita
1	Jeník	M	starší	doubling a byty	Praha
2	Mikuláš	M	mladší	ulice	Plzeň
3	Josef	M	starší	doubling a byty	Plzeň
4	Hela	F	starší	instituce a ubytovny	Praha
5	Jan	M	mladší	ulice	Praha
6	Eliška	F	starší	instituce a ubytovny	Plzeň
7	Markéta	F	starší	doubling a byty	Praha
8	Jarka	F	starší	doubling a byty	Plzeň
9	Korzár	M	starší	instituce a ubytovny	Praha
10	Luka	F	mladší	instituce a ubytovny	Praha
11	Majda	F	mladší	instituce a ubytovny	Plzeň
12	Vláďa M.	M	starší	ulice	Plzeň
13	Derviš	M	mladší	ulice	Praha
14	Michal	M	mladší	ulice	Plzeň
15	Leo	M	mladší	ulice	Praha
16	Standa	M	starší	instituce a ubytovny	Plzeň
17	Pavel	M	starší	ulice	Plzeň
18	Pája	F	mladší	ulice	Plzeň
19	Ráďa	M	mladší	ulice	Praha
20	Richard	M	starší	doubling a byty	Praha
21	Vladislav	M	starší	ulice	Plzeň
22	Bohouš	M	starší	instituce a ubytovny	Plzeň
23	Václav	M	starší	ulice	Praha
24	Jaroslav	M	starší	ulice	Praha
25	Marta	F	starší	instituce a ubytovny	Plzeň
26	Viktor	M	mladší	ulice	Praha
27	Vladěna	F	starší	ulice	Praha
28	Hana	F	starší	instituce a ubytovny	Praha

Poznámka: pojem „doubling“ označuje aktivitu, při níž daný jedinec využívá k noclehu bytů svých známých a kamarádů [srov. Bolger 1996].

- nebojte se fotografovat jak větší celky, tak i detaily – jednotlivé věci, lidi, ale i budovy, parky,
- nebojte se experimentovat s tím, odkud, co a jak fotografujete – neexistuje nic jako špatná fotka.

Po vyvolání filmu jsme se s vybranými respondenty sešli a nad výslednými fotografiemi jsme vedli polostrukturovaný rozhovor, který zahrnoval čtyři tematické okruhy. První dva, řekněme, obsahové, druhé dva spíše reflexivní. Nejprve jsme fotografie seřadili tak, jak byly v průběhu dne pořízeny, a doptávali jsme se na jejich obsah, tzn. co je na fotkách znázorněno a proč. Následně respondenti vybírali minimálně tři fotografie, které nejlépe vystihují jejich běžný den. Po tematicky orientovaných úkolech jsme vyzvali respondenty, aby své fotografování reflektovali, tedy aby vybrali fotografie, které nejsou všední, normální či je na nich něco neobyčejného. Nakonec jsme se doptávali na to, jak jim fotografování nabouralo jejich běžnou rutinu a jestli jsou nějaká místa či situace, kde nemohli fotit. Nafocení dne a v některých případech provedení rozhovoru jsme honorovali dvěma stravenkami v hodnotě dohromady 140 Kč. Vedle stravenek jsme respondenty odměňovali také libovolným počtem jejich fotografií.

K participaci na výzkumu jsme získávali respondenty několika způsoby: přímo na ulici, přes instituce a skrze naše osobní kontakty. V případě Plzně jsme využili vlastních osobních kontaktů a kontaktů z Domu sv. Františka. Nutno také dodat, že nám v této lokalitě vypomáhal jak s rekrutováním, tak i se samotnou distribucí fotoaparátů bývalý zaměstnanec k-centra organizace CPPT (Centrum protidrogové prevence a terapie, o.p.s.). V případě Prahy jsme využili klientů organizací Pragulic, Jako doma, Armády spásy Prahy 5 a Střediska Naděje Praha-Bolzanova.¹⁴ Podařilo se nám nashromáždit vzorek 28 fotografických setů od stejného počtu respondentů (15 z Prahy, 13 z Plzně). Tento vzorek jsme konstruovali s ohledem na několik strukturujících charakteristik (viz Tabulka 1). Předně jsme chtěli, aby náš vzorek byl různorodý z hlediska nocování. Způsob nocování je – vedle ekonomických aktivit [Vašát 2014] – faktor, který mnohdy silně strukturuje aktérův každodenní život. Ve vzorku proto můžeme nalézt jedince, kteří nocují přímo tzv. na ulici (n = 14), tj. v bezdomoveckých koloniích, squatech, parcích atp.; v různých institucích a ubytovnách (n = 9); dočasně v bytech (n = 5).¹⁵ Vedle nocování jsme se také snažili, aby ve vzorku byli zastoupeni muži (n = 18) i ženy (n = 10) a zároveň, abychom měli dobré zastoupení různých věkových kategorií. Ve vzorku tak je přibližně srovnatelné zastoupení dvou věkových kategorií – mladší, do 35 let včetně (n = 10); starší, 36 let a více (n = 18). K těmto 28 setům jsme provedli 12 doplňujících rozhovorů – šest v Praze, šest v Plzni.

¹⁴ Vedle respondentů, které nám v Praze zprostředkovaly různé organizace, jsme využili také osob, které jsme nakontaktovali v prostředí ulic v předcházející fázi sběru dat (tj. fáze hloubkových rozhovorů).

¹⁵ Pojem „kolonie“ označuje místa ve veřejném prostoru, která jsou z hlediska nocování trvalejší a obecně vykazují větší míru kultivace (nocležiště pod mosty, stanová „městečka“ v houštinách apod.).

Celý výzkum nicméně neprobíhal neproblematicky, ba naopak. Metodologický ideál „jeden den fotoaparát předat, druhý den vyzvednout“ se ne vždy dařilo naplňovat. Celá akce se občas značně protáhla, když např. respondenti nebyli na místech, kde měli být apod. To se týká zejména lidí bez mobilního telefonu, které jsme museli aktivně vyhledávat buď přímo tzv. na ulici, nebo v prostorách institucí. Vzhledem k vyzvedávání fotoaparátů až po několika dnech se stalo, že někteří rozložili focení do více dnů. Jednou se nám stalo, že respondentka měla u sebe fotoaparát tři týdny a nevyfotila ani jednu fotografii. Po třetí návštěvě jsme si fotoaparát vzali zpět. Nejhorší spolupráce byla paradoxně s člověkem, který se zpočátku jevil jako nejspolehlivější (vlastník mobilu pracující na řádnou smlouvu, bydlící v azylovém domě). Při následném rozhovoru nad fotkami byla občas také s některými komplikovaná domluva. Občas se stávalo, že jsme respondenta/respondentku nezastihli tzv. v dobré náladě, což se nutně projevilo i v informační kvalitě rozhovoru. Toto vše se odráží v kvalitě získaných dat a možnostech analýzy.¹⁶

Analýza a interpretace dat

Získaná data jsme se rozhodli analyzovat dvěma způsoby – hermeneutickým a formálně-analytickým. Důvodem tohoto rozhodnutí byla snaha získat na jedné straně komplexnější informace, na straně druhé triangulovat získaná zjištění. Cílem hermeneutické analýzy bylo především uchopit fotografický set coby specifický celek vypovídající o konkrétním člověku a jeho dni. Šlo tedy o porozumění na individuální bázi vytvořené prostřednictvím cyklické analýzy [Patterson, Williams 2002: 49]. Fotografie pro nás představovaly specifická vyprávění, resp. „vyprávění v obrazech“. Celá sada tak pro nás tvoří jednu konkrétní výpověď o konkrétním dni. V rámci analýzy nás pak zajímal příběh dne, jak jej jednotlivé fotografie zprostředkovávají – jeho průběh s ohledem na prostory, aktivity a bohatost významů. V rámci každé sady fotografií nás zajímaly jednotlivé dílčí celky, z kterých se daná výpověď skládá, ať již šlo o konkrétní témata prolínající se danou sadou, způsoby zobrazování či prostory a situace, které jsou zobrazovány a tvoří tak součást reprezentovaného dne. Je tak možné například identifikovat park a polehávání v něm jako jeden celek, i přesto, že je v sadě zobrazeno více míst v různých parcích, a zaměřit se na významy a emoce komunikované/reprezentované skrze fotografie (v) parku. Důležitou součástí hermeneutické analýzy je potřeba zpětné reflexe takto utvářených interpretací vzhledem k celku (dané sady). Proto bylo naší snahou v průběhu analýzy u každé sady, pokud to umož-

¹⁶ Domníváme se, že zde provedené analýzy frekvencí motivů mají svůj smysl. Jinak by tomu však bylo, pokud bychom chtěli provádět o něco složitější analýzy – např. testovat rozdíly mezi lokalitami nebo mezi skupinami respondentů, testovat vztahy mezi tématy a denní dobou apod. V tomto smyslu jsou naše výsledky, resp. zvolená metoda aplikovaná v prostředí bezdomovců, limitující.

ňovala, i jednotlivých dílčích tematických celků, z nichž sestávala, identifikovat celková vyznění, tzv. příběh dne včetně jeho hlavních témat.

Formálně-analytická část pak probíhala v programu MAXQDA 11. Fotografiím byl přidělen distinktivní název a všechny byly nahrány v digitální podobě do programu. Následně byl vytvořen úvodní strom kódů, který byl v průběhu analýzy rozšiřován a po skončení kódování upravován. Strom kódů zahrnoval celou řadu dimenzí. Mezi ty hlavní lze zařadit kódy k objektivní prostorové lokalizaci míst na fotografii (privátní, poloveřejný a veřejný prostor; uvnitř/venku), subjektivní prostorové lokalizaci míst (nocležiště, místo žebrání atd.), hlavním tématům fotografií (parky, řeky, instituce, lidi atd.) a jejich komponentám (osoby, zvířata, příroda atp.), ale i environmentálním cyklům (noc/den, teplý/studený). Vedle toho jsme sledovali ještě celou řadu dalších doplňujících informací (aktivity, autoportréty apod.). Kódy byly pak vytvořeny i pro 12 rozhovorů. V nich jsme kódovali především „běžný den“ a „nevšední situace“. Poslední důležitou informací, kterou jsme kódovali, jsou fotografie, které si naši informátoři vzali. Každá fotografie tak pro nás byla zdrojem asi osmi různých informací (tzn. byla kódována osmi různými kódy), v některých případech až 12 informací. Po první fázi kódování jsme měli přes 4 tis. okódovaných segmentů, resp. různých informací, po čištění a překódování pak 4,5 tis. segmentů. V některých případech nám tyto kódy sloužily pouze coby prostředek organizace dat (např. autoportréty), v některých případech jsme exportovali přímo frekvenční tabulku a tu jsme interpretovali (např. přehled hlavních témat).

Hlavní témata fotografií coby základní předmět zájmu naší analýzy v tomto textu jsme nakonec klasifikovali do desíti základních kategorií. Jsou jimi: osobní předměty, cedule, příroda, veřejný prostor, přibýtek, estetický prostor, instituce, nepořádek, lidé a fotografie s nejistým tématem. Tyto kategorie obsahují v některých případech několik subkategorií. U 18 fotografií jsme pak nebyli schopni určit hlavní motiv. Nejčastěji šlo o nepodařené fotografie. Jednotlivé kategorie jsme definovali nejdříve induktivně, poté jsme vzniklé kategorie slučovali a zároveň vytvářeli hierarchie tak, aby jednotlivá témata byla na jedné straně co nejvíce diskrétní, na straně druhé aby pouze minimálně deformovala aktérův zamýšlený význam. Například do kategorie „veřejné prostory“ jsme zařazovali prostory, které nějakým způsobem ke svým životům užívají. Tím se například liší park (kde spí, odpočívají, setkávají se s kamarády atd.) od přírodních motivů, které ukazovaly nějaký konkrétní detail (např. květiny, rozkvetlý strom atd.). Liší se také od fotografií, které jsme přiřadili do estetických prostor a jež většinou zobrazovaly známé památky či širší pohledy na město či krajinu, které jsou vnímány obecně jako hezké a představují symboly dané lokality.

S prezentací samotných vizuálních výsledků se samozřejmě pojí celá řada eticky potenciálně problematických aspektů (např. možnost identifikace respondentů, z toho plynoucí znevýhodnění apod.). V této studii se s nimi vypořádáváme hned několika způsoby. Předně v zájmu zachování anonymity našich respondentů zde užíváme smyšlených jmen. Naši respondenti se zpracováním fotografií – pro výzkumné a prezentační účely – všichni souhlasili a svůj souhlas potvrdili

podpisem tzv. informovaného souhlasu. I přes tuto skutečnost, jsou námi prezentované fotografie vybrány a použity tak, aby neposkytovaly explicitní informace o jednotlivých osobách (které je pořídily). Zcela záměrně jsou tak fotografie prezentovány v menší absolutní velikosti, než je obvyklé. S ohledem na jejich výslednou malou velikost v textu a naši snahu vybrat sady fotografií i s ohledem na možný citlivý obsah věříme, že nemohou nikoho ohrozit.

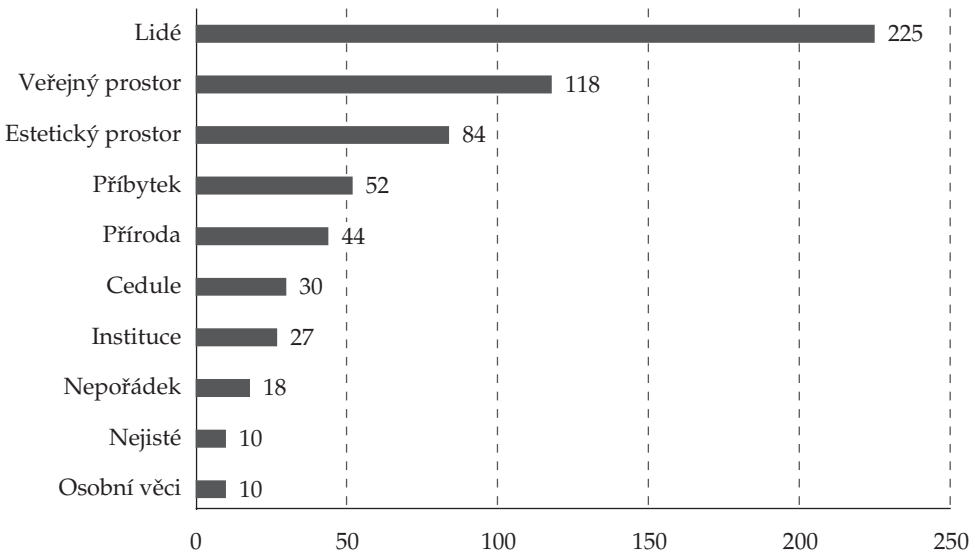
Při interpretaci dat a uvažování nad fotografickým obsahem jsme vycházeli nejen ze získaných fotografií a následných strukturovaných rozhovorů, ale i z dalších informací, které nám pomohly dokreslit celkový kontext. Předně jsme brali v potaz dlouhodobé poznatky a zkušenosti získané z etnografického působení v daných lokalitách. Se všemi respondenty jsme měli možnost realizace neformálního rozhovoru, a to minimálně ve dvou situacích – předání a vrácení fotoaparátu. S některými z nich jsme již spolupracovali v předchozích výzkumných aktivitách a byli jsme s nimi v pravidelném kontaktu.

„Vesměs takhle žijeme každé den“: taktická a afektivní rovina pohybu prostorem

Jedním z nejčastěji zobrazovaných motivů byl obecně veřejný prostor (n = 118). Konkrétně šlo o různé formy veřejné dopravy, parky či ulice. O orientaci na veřejný prostor svědčí také poměrně specifické zachycování různých městských či přírodních krás. Relativně vyšší výskyt fotografií, které bychom mohli zařadit pod kategorii estetické prostory (n = 84), poukazuje na tři skutečnosti: (1) extrémně marginalizované osoby mají přehled o tom, co dominantní společnost považuje za esteticky hezké, (2) paralelně s tím se vytváří alternativní estetické pole vycházející z prostředí ulice, (3) reprezentace prostor a míst je nejen informativní, ale také afektivní, odkazující k estetickému prožitku a pocitům, které jsou s prostory a jejich estetikou spojeny. V motivech těchto fotografií byly zastoupeny různé architektonické stavby, sochy, kašny či panoramatické pohledy na město jako takové. Podobně tomu tak je i na fotografiích s přírodními motivy, ve kterých dominují různé panoramatické pohledy na řeku či detailní záběry na rozkvetlé stromy, keře a zvířata (nejčastěji psy). K přírodním motivům respondenti a respondenty v rozhovorech většinou vyjadřovali pozitivní emoce (např. relaxace spojená s venčením psa-„miláčka“; místo, které „pohládí po duši“ apod.).

Jedním z příkladů velkého důrazu na veřejné městské prostory, dominantní estetiku a afektivní roviny městského prostoru bezdomovectví je i sada fotografií, kterou jsme získali od Vladislava z Plzně (Obrázek 1). Kromě tří fotografií v úvodu dne sestává sada povětšinou z přímých záběrů na jednotlivé historické budovy, prostory historického města, zejména náměstí Republiky, v jehož blízkém okolí se autor fotografií každodenně pohybuje, památníky a sochy. Jde tedy o záběry svou povahou téměř dokumentační, zaměřené na to, co v rámci dominantní estetiky dělá Plzeň hezkým historickým městem, turistickým cílem. K dokumentačnímu dojmu z celé sady přispívá mimo jiné i skutečnost, že všechny tyto foto-

Graf 1. Přehled výskytu hlavních témat (n = 618)

grafie zobrazují esteticky hodnotné objekty bez přítomnosti lidí. Svou podstatou je tak možné fotografie vnímat jako reprezentaci městských kulis, v nichž se odehrává každodenní život, jež v náznavu ukazují ony tři fotografie lidí (mužů) bez domova na lavičkách v historickém městě a který běžně asociujeme s (esteticky a materiálně) jinými kulisami. Nicméně pro našeho respondenta nepředstavují historické fasády domů přechod z veřejného prostoru jako jeviště města do zákulisí domova mimo toto jeviště, protože, jak naznačují ony tři fotografie, město je pro naše respondenty prostorem, kde se funkce předního (jeviště) a zadního regionu (zákulisí) prolínají [viz Goffman 1999: 108–139].

Jako celek je celá sada reprezentací pohybu městem, působí jako procházka historickým centrem, během níž respondent-fotograf narazil na známé – bezdomovce na lavičkách – a mýjel historické kulisy města. Pohyb a každodennost spolu s afektivní rovinou jsou důvody, proč sada sestává právě z těchto fotografií. Zatímco pohyb městem je zachycen nikoli přímo na fotografiích, ale prostřednictvím následnosti jednotlivých fotografií a na každodennost bezdomovectví odkazují tři zmíněné fotografie, afektivní rovina, která je v pozadí motivací na pořízení fotografií estetických městských prvků a prostor, se vyjevuje až při diskusi vedené nad fotografiemi. Při procházení fotografií se náš respondent zastavil u pomníku J. F. Smetany:

To tam znám jako malý dítě. To se mi taky líbí, že to tam nechali, přežilo to i komunisty... [Výzkumník: A proč jsi to tedy fotil?] No protože to znám odmalička už a je to stará klasika. (Vladislav, Plzeň, 22. 7. 2015)

Estetika ve smyslu líbí–nelíbí [srov. Lombard 2013], ale také určitý obrys vztahu daný dlouhou známostí jednotlivých městských prostor, ať již jde o vzpomínky na dětství nebo prostě každodenní procházení a míjení jednotlivých prostor, pocit, že jde o něco pro Plzeň typického, to vše podbarvuje celou sadu fotografií.

Tady to je barometr, kterej je tam taky už od mýho dětství, to je taky v sadech. [Výzkumník: To si pamatuješ z dětství, takže ty jsi fotil věci, který...] no, některý se mi líbí a některý taky ne, proto jsem je fotil. (Vladislav, Plzeň, 22. 7. 2015)

Je zřejmé, že se náš respondent-fotograf prostřednictvím fotografií i rozhovoru afektivně vztahuje k prostorům, kterými prochází, i k místům, kde se zastavuje a tráví svůj čas (lavičky). Když procházel sadu fotografií a řadil je podle toho, kdy je vyfotil, nejen pojmenovával, co chtěl a nechtěl vyfotit, ale odkazoval při tom právě na vztah mezi afektem a každodenností pohybu v městském prostoru (líbí–nelíbí, dlouhodobě známé).

Tady to jsem zmáčknuł omylem. Tady je další kašna na náměstí, klasický hajzlík na náměstí [Výzkumník: Tam chodíš taky?] No já radši do křoví, protože na to nemám (smích). [Výzkumník: Tak proč jsi fotil hajzlíky?] No protože to je klasika, taky patří k Plzni, si je pamatuju od malička. [...] To je Láďa, to je Pája. S těma se vidím denně. Tady kolem toho taky chodím denně, tou ulicí chodím denně. Na ty záchody nechodím, ale chodím tamtudy taky denně. (Vladislav, Plzeň, 22. 7. 2015)

Většina fotografií zobrazuje historické či umělecké (estetické) stavby a objekty ve městě, kolem kterých náš respondent každodenně chodí, a které se tak stávají jakýmiś kulisami, v nichž se odehrává každodenní život. Ani kulisy, prostory či ne-místa procházení, však nejsou nedůležité. Mají nejen taktický význam – Vladislav vybírá kontejnery v centru, občas mu „sám od sebe někdo něco dá“ u kostela na náměstí –, ale také obsahují konkrétní místa, kde se setkává se svými nejbližšími známými, a zároveň jsou emocionálně podbarvena, například prostřednictvím odkazů či vzpomínek na minulost, ze kterých má radost nebo jinou pozitivní emoci. Fotografie a rozhovor nad nimi pak umožňují tyto emoce, každodenně zažívané, ale těžko sdělitelné a často přehlížené, zvýznamnit.

V kontrastu s estetickými prostory působí na některých námi získaných fotografiích zobrazovaný nepořádek – „bordel“ a odpad (n = 18), který může mít několik aspektů. Na jedné straně je jednou z nejvíce stereotypizujících představ, které se s lidmi bez domova pojí – tedy to, že žijí ve špíně, zapáchají, přebírají se v odpadcích. Na druhou stranu ale zobrazovaný nepořádek většinou poukazyval na „bordel toho druhého“. V některých případech se autorů a autorek fotografií tento nepořádek nějak osobně dotýkal a byl jim nepříjemný, to když omezoval např. jejich osobní hygienu. V některých případech pak měl humorný nebo estetický nádech. Obecné představy o tom, že si lidé bez domova příliš nepotrpí na hygienu a nevdají jim žít ve špíně, fotografie, které jsme obdržely, tedy spíše

Obrázek 1. Sada Vladislava

zpochybňovaly. Zejména u žen se potřeba osobní hygieny a čistoty ukazovala jako významná, rovněž v souvislosti s tím, aby na nich nebylo poznat, že jsou bez domova [Casey, Goudie, Reeve 2008].

Takový přístup reprezentuje právě sada fotografií Luky z Prahy (Obrázek 2). Na fotografiích opět není zobrazený pohyb, nicméně celá sada představuje cestu městem. S ohledem na fotografovaná témata – výhledy, portréty přítelkyně, pamětihodnosti, ale i okamžité záběry na nijak zajímavé prostory – působí jako dokumentace „výletu“, pohybu městem. Již tento první dojem, navozený sadou fotografií jako celkem, odkazuje ke skutečnosti, že pohyb po městě na ní zachycený není otázkou existenční nutnosti, ale má spíše taktickou povahu.

Vystoupily jsme na Jindřišský a šly jsme na Senovážný náměstí a tam jsme nafotily ten park. A tam jsme seděly dvě hodiny pomalu [...] tenhle je kousek odtud, to je nádherný velký čistý park, tam jsme seděly. Tam si vždycky chodíme sedat. (Luka, Praha, 29. 7. 2015)

Jednotlivé fotografie je možné lokalizovat a rekonstruovat tak cestu městem z Holešovic podél Vltavy do parku Lannova, odtud k točně tramvaj v Hloubětíně a poté zpět do centra na Senovážné a Palackého náměstí. Prostory procházení, ony pohledy na odvrácenou stranu města a vágní terén u řeky, jsou proloženy parky – místy, kde se naše respondentka se svou přítelkyní zastaví a tráví čas. Procházení městem i pobývání na konkrétních místech – v parcích – má opět svou afektivní rovinu. Pohyb představuje smysluplné (a příjemné) naplnění a zároveň zabítí času, kterého je přebytek. Pohyb je taktický i afektivní zároveň.

I když mám bydlení, tak jsem furt stejně takhle, chodím ven. Protože člověk zase aby měl stereotyp a někde seděl jako nějaká věc uskládněná, to taky není dobrý. Nemá to svý soukromý úplný a na pokojí bejt se mu furt nechce, mezi čtyřma stěnama. Tak jdu s ní [přítelkyní – pozn. autorů] ven a takhle celý den chodíme. (Luka, Praha, 29. 7. 2015)

Na rozdíl od sady Vladislava tato sada zobrazuje nejen prostory odpovídající dominantní estetice a představě města (park, záhony, sochy), ale také prostory, jež jsou součástí „odvrácené“ strany města. V rámci sady se tak buduje kontrast mezi „popředím“ města s upravenými záhony parku a sochami a jeho „pozadím“ reprezentovaným skrze pohledy na zeleň podél kolejí a točnu tramvaj, dopravu na mostě, a hlavně řeku a její vágní okolí. Zatímco Vladislavova sada svým zaměřením může působit jako jakási dokumentace městských pamětihodností, sada Luky spolu s pamětihodnostmi dokumentuje i další prostory, které jsou součástí každodennosti života bez domova, a působí jako svým způsobem dokumentace cesty městem prožívaným člověkem bez domova (a práce):

... vesměs takhle žijeme každé den. Já se takhle jdu projít, mám ty koníčky, přebýváme venku, někam jdeme, jdeme na nějaký ty akce, který jsou v létě. Když jsou

Obrázek 2. Sada Luky

třeba prohlídky muzea, muzejní noc byla nebo letní kino zadarmo. Takovýchle věci. Nebo nějaký ty výstavy, nebo zrovna ty semináře vo něčem. [...] Člověk se vodrea-guje a přijde na lepší myšlenky a všechno je lepší. (Luka, Praha, 29. 7. 2015)

V podobném duchu se nesl i set Jana, gay prostituta nocujícího na ulici, pro běžné oko zcela neviditelného. Jeho set zahrnoval rovněž prostory „pozadí“ města. Zákoutí pražských nádraží, kde dochází k přípravě a injekční aplikaci drogy, návštěvy známých a přátel v různých nocležištích, ale i nocování na bytě, kde proběhla schůzka odloučených partnerů (Janův partner pracuje jako gay prostitut v Německu). Skrytí a běžným okem těžko rozeznatelní muži a ženy bez domova totiž obecně nabízejí velmi netradiční pohled na město, pohled, který zahrnuje mnoho skrytých zákoutí, nesoucí velmi často nekonvenční významy, ale mnohdy zcela běžné emoce (např. radost či důvěra).

V rámci fotografických sad tak velmi často můžeme vidět propojení hlavních i marginálních prostor [srov. Snow, Mulcahy 2001], veřejného i privátního prostoru, jako součástí každodenního žitého města osob bez domova, které je městem taktického pohybu a prostřednictvím pohybu získává nejen určitou významovou, ale i afektivní rovinu.

„Místa jsou nepodstatný, fotil jsem lidi“: význam sociálních vazeb a/při vytváření míst

Přibližně třetina všech fotografií obsahovala nějakou osobu. Lidé tak byli vůbec nejfrekventovanějším tématem fotografií. Nejčastěji se jedná o různé přátele či známé. Domníváme se, že relativně vysoký počet fotografií s tématem osob ale neznamená to, že by měly osoby bez domova více nebo méně sociálních vazeb. Mnohem pravděpodobněji to značí, že jsou tyto osoby pro fotografujícího v prostředí ulice sociokulturně specificky a zároveň různými způsoby významné.

Dvě rozdílné polohy téhož ilustrují již představený set Luky a Michala (Obrazek 3). V kontrastu se sadou Michala, která obsahuje zejména fotografie lidí, sada Luky ukazuje rozdílné propojení každodennosti a městských prostor, které vychází i z jiného nastavení sociálních či osobních vazeb. Kromě dvou portrétů přítelkyně sada neobsahuje fotografie jiných lidí. Odkazuje tak k osobnímu přátelství, ale i k osamocení ve dvou ve městě na straně Luky. V porovnání k její sadě odkazuje ta Michalova k jeho větší sociabilitě. Zároveň se zde objevují nejen odlišné strategie fotografování, ale také téma genderové podmíněnosti konkrétních praktik každodennosti bezdomovectví. Ženy bez domova mají obecně menší sociální sítě, zároveň jejich sociabilita funguje jiným způsobem, nevytvářejí například skupinky, které by si pro sebe zabíraly místa ve veřejném prostoru. Jejich bezdomovectví, jak ukazuje příklad Luky, je méně vidět, což je mimo jiné podmíněno i pocitem (ne)bezpečí ve veřejném prostoru. Michalova sada naopak ukazuje dynamické praktikování/performování společenských vazeb, které se neskrývá na odvrácené straně města, ale které je více tak říkajíc „na očích“.

Obrázek 3. Sada Michála

Sociální vazby hrají důležitou roli i při tvorbě a zažívání míst. U (starších) osob, které žijí v koloniích (ať již ve stanech či pod mostem), se jejich den, tak jak ukazovaly fotografie, mnohem častěji odehrával v bezprostřední blízkosti místa, kde žijí. Někteří obyvatelé na takovém místě žijí dlouhodobě, mnohdy i několik let, a místo svého života si subjektivně zkrášlili tak, aby se v něm cítili dobře, jako například jeden z našich respondentů žijící pod mostem v Praze (Obrázek 4).

Tohleco je u mě, takhle to mám uvnitř, tady to jsou šuplíčky, tady různé skleničky, tady Ježíšek.“ (Václav, Praha, 29. 7. 2015)

V tomto případě mají prostory bezdomovecké kolonie, spíše než ubytovny, charakter místa, které plní funkci domova, včetně vytvořených sociálních vazeb ke svým „sousedům“. Sociální vazby jsou tak vždy nedílnou součástí míst, která lidi bez domova v různých částech veřejného, ale i privátního prostoru vytváří.

Důležitost sociálních vazeb v kontextu místa se odvíjí od pocíťované blízkosti daných osob a trvalosti a typu místa. Starší muži a ženy bez domova kladou větší důraz na materialitu míst, tato místa jsou více permanentní a jejich vazby jsou tak méně důležité. Mladší jsou naopak mnohem více mobilní [srov. Jackson 2012], vyskytují se tak více na místech, která jsou spíše dočasná, resp. přechodná [Vašát 2012: 272], a i jejich fotografie se spíše než na materiální nastavení jednotlivých prostor (příbytky, výzdoba apod.) zaměřují právě na sociální vztahy a reprezentují sociální dynamiku. Vazby jsou pro mladší bezdomovce mnohem více důležité, protože místa jsou tam, kde jsou kamarádi. V zachycených skupinových fotografiích je také možné vidět i jednotlivé kvazidomácnosti [Vašát 2013], tedy skupinky jedinců, kteří spolu sdílí příbytek, nejčastěji nějaký squat. V tomto kontextu proto můžeme tyto vztahy viditelné ve veřejném prostoru, resp. v rámci jednotlivých míst, chápat jako manifestaci specificky zakoušeného domova, jeho prostupnosti a multiskalarity – tedy způsobu, jak se z konkrétního místa přebývání, např. squattu, prolíná do dalších míst ve městě a města jako celku [Blunt, Dowling 2006].

Příkladem důrazu na sociální vazby a jejich vztah k prostoru je právě Michalova sada. Tato sada sestává ze záběrů pořízených na několika místech ve městě, která však (například na rozdíl od Vladislava) nejsou samostatným tematickým námětem, ale fungují pouze jako pozadí či jeviště pro skupinovou akci a obecně pobyt ve skupině v městském prostoru charakteristický určitou skupinovou dynamikou, která se nejvíce projevuje v různých legráckách, emotivních gestech apod. Fotografie jako takové představují zejména pohledy na skupinku bezdomovců zpovzdálí, a to v momentech nějaké činnosti i v momentech „mezi“ činnostmi, portréty či pohledy na jednotlivce a dvojice, případně fotografie psů, soupečnických jednotlivých členů skupiny. Tím fotografie v dané sadě odhalují několik důležitých tematických oblastí týkajících se emocionality na ulici, která je v tomto případě vysoce skupinová, záměrně až groteskní a je podbarvená specifickou skupinovou dynamikou jednání na ulici bez ohledu na fotografování i s ohledem na něj.

Zároveň fotografie odhalují multiplicitu vztahů – mezi jednotlivými lidmi v konkrétních situacích, ale i mezi lidmi a psími soupečnickými – a vazbu mezi tě-

Obrázek 4. Sada Václava

mito vztahy a místy, resp. skupinově sdílenými místy, která jsou ze své podstaty heterotopická a skupinou a její aktivitou jsou reinterpretovaná. Prostor před hlavním Plzeňským nádražím přestává na fotografiích být parkovištěm a příjezdem k nádraží, ale stává se místem intenzivní sociální akce, místem pro lidi na ulici z této skupiny důležitým, protože, jak říká Michal, je to „jediné místo, kde se můžeme scházet, kde nás policajti nevyhazují“ (Michal, Plzeň, 18. 8. 2015).

Fotografie, z nichž Michalova sada sestává, jsou v průběhu dne vyfoceny na různých místech v Plzni, ale na rozdíl od obou předchozích sad v ní nejde o pohyb městem, nereprezentuje prostory procházení a místa zastavení, ale zejména o jednotlivé kamarády a známé a skupinovou akci, která se na jednotlivých místech odehrává. Je to právě skupinová akce (a dynamika), z níž místa získávají afektivní náboj (například pocit známosti a obeznámenosti či pocit relativního bezpečí před policií). Díky tomu paradoxně ale zároveň nejsou konkrétní místa příliš podstatná, jak vysvětluje i z rozhovoru nad sadou fotografií, kdy Michal popisuje jednotlivé fotografie:

To je Peřula. [Výzkumník: To je u Bigu, tohle?] Jo. To je Karel, Bubl. [Výzkumník: A proč jsi fotil to místo, u Bigu, to je důležitý nějak?] Nefotil jsem to místo, fotil jsem své lidi, kamarády. Místo je mi ukradený. To je Peřa, to jsem já s Bakem, asi u Bigu, nevím kde... [Výzkumník: Takže ty jsi fotil hlavně kamarády, ne místa...] Protože žiju s nima, místa jsou nepodstatná. (Michal, Plzeň, 18. 8. 2015)

Právě skutečnost, že konkrétní místa se ustavují na průsečíku sociální akce, která se každodenně opakuje – ať už jde o aktivity skupinky bezdomovců-pankáčů u nádraží v Plzni nebo procházky dvou přítelkyň Prahou –, a jednotlivých prostor, vytváří potenciál pro heterotopičnost, byť třeba dočasnou, pro ono přepisování významů i afektivního rozměru konkrétních ustavovaných míst. Jednotlivé fotografie v Michalově sadě tak ukazují konkrétní místa a aktivity, kterými jsou naplňována, a umožňují je zahlédnout jako nesamozřejmá, mnohoznačná, s významem či afektivní, případně emocionální rovinou reinterpretovanou prostřednictvím každodenních aktivit a praxí. Zároveň fotografie všech čtyř diskutovaných i ostatních námi získaných sad ukazují konkrétní materiální i sociální rozměr, ve kterém se toto reinterpretování městských prostor lidmi bez domova děje a který se liší od toho, kde, jak a proč dochází k utváření významů míst lidmi, kteří tzv. bez domova nejsou.

Závěr

Cílem tohoto textu bylo pomocí vizuální metody (metody volného fotografování) představit afektivní rozměr geografie každodenního života osob bez domova, tj. konkrétně pohyb prostorem a vytváření heterotopických míst. Na konkrétním příkladu analýzy fotografií pořízených muži a ženami žijícími v Praze a Plzni

jsme chtěli zároveň poukázat na to, že metoda volného fotografování není jen vhodným nástrojem, jak „dát hlas“ marginalizovaným, ale zároveň že lze se získanými fotografiemi dále pracovat jako s plnohodnotnými výzkumnými daty. Fotografie, které měly mapovat jeden den života lidí bez domova, nám pomohly zjistit, jaký je jejich denní pohyb, jak vnímají a pracují s veřejným prostorem či jakým aktivitám se během dne věnují. V našich analýzách jsme se pak zaměřovali na to, jaké motivy se nejčastěji na fotografiích objevují a za jakým (komunikačním) účelem.

V odborné literatuře se velmi často setkáváme s tvrzením, že osoby bez domova jsou ve veřejném prostoru z důvodu, že jednoduše nemají kam jít (vykonávat své aktivity) [Kawash 1998; Toušek 2013; Hejnal 2013b]. Tomuto argumentu neodpovídají naše zjištění týkající se pohybu v prostoru města. Mezi nejvíce fotografovaná témata sice patřily různé části veřejného prostoru, nicméně výše uvedenému argumentu odporují zejména dvě skutečnosti: (1) do veřejného prostoru se stahují i jedinci, kteří nocují ve formalizovanějších formách příbytku, jako jsou např. ubytovny, či dokonce byty [k tomu srov. Vašát 2014: 65], (2) respondenti fotili (a vyskytovali se) i v privátních a poloveřejných prostorech. Zároveň aktivně pracovali s vlastní situovaností a fotografické sady tuto situovanost reflektují a komentují. To odkazuje ke skutečnosti, že lidé bez domova při pohybu veřejným prostorem města užívají takticky, a nikoli z pouhé nutnosti [Kawash 1998; Toušek 2013; Hejnal 2013]. Orientace na veřejný prostor umožňuje skutečně praktikovat různorodé ekonomické aktivity [Vašát 2014], ale důležitou úlohu zde hraje také afektivní stránka pohybu veřejným městským prostorem. Ulice, parky, sochy, to vše má silný emocionální náboj, který je lidmi bez domova záměrně vyhledáván. Pohyb každodenním žitým městem osob bez domova má tak nejen určitou významovou/taktickou, ale i afektivní rovinu. A je to právě poukaz na afektivní stránku bezdomovectví jako každodenní prostorové zkušenosti, který českým studiím věnovaným bezdomovectví chybí. Bez poukazu na tuto rovinu, kterou fotografie a následné analýzy (a rozhovory) odhalují, domníváme se, není možné plně popsat a následně pochopit „město bezdomovectví“, protože městský prostor se odborně (re)prezentuje jako kulisy, a nikoli jako smysluplný, emocemi a dojmy spoluutvářený prostor.

Dle řady výzkumů je definičním znakem bezdomovectví sociální izolace, resp. sociální dezafiliace [Bahr 1973; Shlay, Rossi 1992]. S touto tezí rovněž zajímavě rezonují naše výsledky vypovídající o vytváření heterotopických míst. Lidé byli překvapivě vůbec nejvíce fotografovaným tématem. Fotografie a následné rozhovory nám také odhalily, že pro lidi bez domova jsou obecně velmi důležití přátelé a známí, resp. jejich každodenní vazby s těmito lidmi. To nám potvrzuje tezi, že sociální vazby, které osoby bez domova navazují, plní v prostředí ulice paralelně jak instrumentální funkci (tj. materiální výhody), tak i funkci expresivní [Snow, Anderson 1993; Vašát 2013]. Mohou sice postrádat konvenční (silné) vazby v podobě rodiny – i když ne vždy, jak ukazují naše fotografie –, existující převážně přátelské vazby je ale zdárně suplují [Wagner 1993; Ruddick 1996; Wright 1997].

Sociální vazby jsou totiž vždy nedílnou součástí míst, která osoby bez domova v různých částech veřejného, ale i privátního prostoru vytváří. Získané sady nám také ukazují určitou různorodost každodenní prostorové zkušenosti bezdomovectví. Ta je významně podmiňovaná genderově a věkem. Starší muži například mnohem více akcentovali materiální rovinu míst, zatímco ti mladší rovinu imaginativní, resp. utvářenou a vyjadřovanou právě prostřednictvím sociálních vazeb.

Jelikož metoda volného fotografování je spíše okrajovou záležitostí v české vědní praxi, rádi bychom se zde na chvíli zamysleli nad jejími přínosy a limity v kontextu našeho výzkumu a témat, kterým jsme se věnovali. Domníváme se, že tato diskuse je důležitou kontextualizací našich výsledků. Jak jsme poukázali, důležitou součástí metody je rozhovor nad výslednými fotografiemi, díky němuž můžeme lépe pochopit, co je na fotografii zobrazeno, co se tam odehrává a jaký to má význam. V tomto duchu nás zajímala i reflexe aktivity focení jako takové. Z rozhovorů, ale nejen z nich (např. z předávání fotoaparátů) vyplynulo, že participace respondentů na výzkumu byla jimi samotnými často vnímána jako pozitivní vytržení z jejich každodenní reality, kterou mohli uchopit a zažít odlišným způsobem. Výstižně to vyjádřila jedna z respondentek z Plzně: „měla jsem nějaké zaměstnání, kratochvíli“ (Eliška, Plzeň, 14. 9. 2015). Fotografování se tak projevilo jako poměrně silný motivační faktor. To mělo za následek – i přes naše počáteční obavy – poměrně vysokou návratnost rozdaných fotoaparátů. K naplnění počtu 28 respondentů jsme oslovili celkem 31 bezdomovců, 14 z Prahy, 17 z Plzně. Nevrátily se nám ovšem pouze dva fotoaparáty (jeden se vrátil nevyfocený zpět po dvou týdnech).

Metoda volného fotografování coby svého druhu nekonvenční sociálněvědní technika se také ukázala být užitečným nástrojem, jak se blíže dostat k některým tzv. skrytým bezdomovcům a zmapovat jejich každodennost. Skrytí a potenciální bezdomovci patří na poli studia bezdomovectví dlouhodobě k nejvíce problematickým tématům výzkumu. Rossi [1989] dokonce tvrdí, že skryté bezdomovce je z definice nemožné studovat. Díky této metodě jsme ale získali zajímavé informace například o každodenním životě gay prostitutů bez domova či dlouhodobých uživatelů drog bez domova. Zatímco v přímém rozhovoru s výzkumníkem je důležité postupné vytváření vzájemné důvěry k tomu, aby respondent otevřeně hovořil o svém životě, v okamžiku, kdy respondent zůstává s fotoaparátem sám a vydává se do svého běžného života, můžeme lépe nahlédnout do míst, na která bychom se mnohdy obtížně dostávali [Johnsen, May, Cloke 2008; Oh 2012].

Naše zadání znělo vyfotit běžný den a místa, kde se naši respondenti běžně pohybují. Nicméně na fotografiích se setkáme s určitým typem míst – absentují například místa negativních významů, tedy místa, kterým se lidé bez domova vyhýbají, kde se bojí apod. Z tohoto pohledu představují výsledky metody volného fotografování jen výsek města bezdomovců. Nicméně jde o výsek podstatný a zároveň takový, jaký nám sami naši respondenti chtěli ukázat, protože jsme jim přenechali značnou míru zodpovědnosti (moci) za reprezentaci jejich každodennosti.

Na samotný závěr je třeba zmínit, že fotografie nejsou nikdy nevinné. Vždy produkují specifické efekty [Rose 2001: 32] – emocionální, ale i mocenské –, komunikují určitá sdělení o sobě či celé skupině, jíž jsou jejich autoři a autorky členy. V tomto smyslu nabízejí mnohovrstevnatý a zároveň velmi osobní vhléd do každodenní prostorové zkušenosti bezdomovectví, což je třeba si s každým krokem analýzy a interpretace stále připomínat [srov. Johnsen, May, Cloke 2008].

PETR VAŠÁT, *vzděláním sociální antropolog, je výzkumným pracovníkem v oddělení Lokální a regionální studia Sociologického ústavu AV ČR, v.v.i., a odborným asistentem katedry sociologie Univerzity Hradec Králové. Věnuje se tématům urbánních studií, především problematice bezdomovectví. Na obecné úrovni se zabývá studiem prostoru a času, post-socialistickým městem a personálními sítěmi. V současné době vede komparativní projekt zkoumající podmínky bezdomovectví v kontextu postsocialistického města (<http://hobohemia.eu/>).*

PETR GIBAS *vystudoval geografii města na University College London, doktorát z antropologie získal na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy. V současnosti pracuje jako výzkumník oddělení Socioekonomie bydlení Sociologického ústavu AV ČR, v.v.i. Jeho odborným zájmem je studium domova a vztah mezi domovem a bydlením, problematika krajiny s důrazem položeným na krajiny hybridní, jako například industriální krajina v postindustriálních Čechách, krajiny městského rozpadu nebo zahradní kolonie v prostředí velkoměsta.*

MARKÉTA POLÁKOVÁ *získala doktorát z kulturologie na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy, působí v oddělení Lokální a regionální studia Sociologického ústavu AV ČR, v.v.i. Zaměřuje se na problematiku genderu a kultury, prostorových vzorců volebního chování, na sociální a institucionální podmíněnost rozvoje kultury a uchování kulturního dědictví v regionech. V současnosti se zabývá výzkumem bezdomovectví, v němž se zaměřuje zejména na specifické problémy žen bez domova.*

Literatura

- Amin, A., N. Thrift. 2017. *Seeing Like a City*. Cambridge: Polity Press.
- Anderson, B. 2017. „Affect.“ Pp. 19–29 in M. Jayne, K. Ward (eds.). *Urban Theory: New Critical Perspectives*. New York: Routledge, <https://doi.org/10.1002/9781118786352.wbieg0763>.
- Augé, M. 1995. *Non-Places: Introduction to an Anthropology of Supermodernity*. London: Verso.
- Bahr, H. M. 1973. *Skid Row: Introduction to Disaffiliation*. New York: Oxford University Press.
- Bandit, R. 2016. *Naděje je na druhém břehu: životy pražských žen bez domova*. Olomouc: Broken Books.

- Banks, M., D. Zeitlyn. 2015. *Visual Methods in Social Research*. London: Sage.
- Blunt, A., R. Dowling. 2006. *Home*. London/New York: Routledge.
- Bredesen, J. A., M. S. Stevens. 2013. „Using Photovoice Methodology to Give Voice to the Health Care Needs of Homeless Families.“ *American International Journal of Contemporary Research* 3 (3): 1–12.
- Bolger, R. M. 1996. „Doubling-up: A Strategy of Urban Reciprocity to Avoid Homelessness in Detroit.“ Pp. 35–50 in A. L. Dahavenon (ed.). *There's No Place Like Home: Anthropological Perspectives on Housing and Homelessness in the United States*. Westport, Connecticut: Bergin and Harvey.
- Bukowski, K., S. Buetow. 2011. „Making the Invisible Visible: A Photovoice Exploration of Homeless Women's Health and Lives in Central Auckland.“ *Social Science & Medicine* 72 (5): 739–746, <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2010.11.029>.
- Burzová, P., T. Hirt, L. Lupták. 2015. *Vizuální antropologie: Klíčové studie a texty*. Plzeň: Západočeská univerzita v Plzni.
- Butchinski, C. 2007. „Identities of Rough Sleepers in Oxford.“ Pp. 10–26 in M. Seal (ed.). *Understanding and Responding to Homeless Experiences, Identities and Cultures*. Plymouth: Russell House Publishing.
- Cabassa, L. J., A. Nicasio, R. Whitley. 2013. „Picturing Recovery: A Photovoice Exploration of Recovery Dimensions among People with Serious Mental Illness.“ *Psychiatric Services (Washington, D.C.)* 64 (9): 837–842, <https://doi.org/10.1176/appi.ps.201200503>.
- Carlson, E. D., J. Engebretson, R. M. Chamberlain. 2006. „Photovoice as a Social Process of Critical Consciousness.“ *Qualitative Health Research* 16 (6): 836–852, <https://doi.org/10.1177/1049732306287525>.
- Casey, R., R. Goudie, K. Reeve. 2008. „Homeless Women in Public Spaces: Strategies of Resistance.“ *Housing Studies* 23 (6): 899–916, <https://doi.org/10.1080/02673030802416627>.
- Castleden, H., T. Garvin. 2008. „Modifying Photovoice for Community-Based Participatory Indigenous Research.“ *Social Science & Medicine* 66 (6): 1393–1405, <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2007.11.030>.
- Catalani, C., M. Minkler. 2010. „Photovoice: A Review of the Literature in Health and Public Health.“ *Health Education & Behavior* 37 (3): 424–451, <https://doi.org/10.1177/1090198109342084>.
- Certeau, M. de. 1988. *The Practice of Everyday Life*. London: University of California Press.
- Clocke, P., J. May, S. Johnsen. 2008. „Performativity and Affect in the Homeless City.“ *Environment and Planning D: Society and Space* 26: 241–263, <https://doi.org/10.1068/d84j>.
- Daya, S., N. Wilkins. 2012. „The Body, the Shelter, and the Shebben: An Affective Geography of Homelessness in South Africa.“ *Cultural Geographies* (20): 357–378.
- Del Casino, V., C. L. Jocoy. 2008. „Neoliberal Subjectivities, the 'New' Homelessness, and Struggles of/in the City.“ *Antipode* 40 (2): 192–199, <https://doi.org/10.1111/j.1467-8330.2008.00583.x>.
- Cresswell, T. 2004. *Place: A Short Introduction*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Čeněk, D., T. Porybná (eds.). 2011. *Vizuální antropologie: Kultura žitá a viděná*. Červený Kostelec: Pavel Mervart.
- DeVerteuil, G., J. May, J. von Mahs. 2009. „Complexity Not Collapse: Recasting the Geographies of Homelessness in a 'Punitive' Age.“ *Progress in Human Geography* 33 (5): 646–666, <https://doi.org/10.1177/0309132508104995>.
- „Digitales Forum Mittel- und Osteuropa.“ 2015. *Pilsna Digitalis* [online]. Die Beauftragte der Bundesregierung für Kultur und Medien [cit. 22. 12. 2015]. Dostupné z: <http://www.pilsna-digitalis.eu/?lang=cs%C2%A0je>.

- Gibas, P. 2010. „Globalised Aestheticisation of Urban Decay.“ Pp. 155–161 in P. Mácha, V. Kopeček (eds.). *Beyond Globalisation: Exploring the Limits of Globalisation in the Regional Context*. Ostrava: University of Ostrava.
- Gibas, P. 2013. „Lidé ve městě uhlí a oceli: Vizuální analýza příkladného socialistického města.“ *Český lid* 100 (3): 341–360.
- Gibas, P. 2017. „Domov jako konceptuální rámec, téma i výzkumný terén: vývoj i současná podoba studií domova.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 53 (2): 241–268, <https://doi.org/10.13060/00380288.2017.53.2.315>.
- Goffman, E. 1999. *Všichni hrajeme divadlo*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Harper, D. 2002. „Talking about Pictures: A Case for Photo Elicitation.“ *Visual Studies* 17 (1): 13–26, <https://doi.org/10.1080/14725860220137345>.
- Hasmandová, K. 2008. „Metoda photovoice a možnosti jejího využití.“ Bakalářská práce. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, Pedagogická fakulta.
- Hejnal, O. 2013a. „Hilton jako ‚fekální dvůr‘: Socioprostorové aspekty bezdomovectví.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 49 (2): 241–267.
- Hejnal, O. 2013b. „Anachorický bezdomovec: Purifikace a transgrese veřejného prostoru.“ *Český lid* 100 (4): 449–467.
- Hejnal, O. 2014. „„Naše ruiny jsou našim domovem‘: Bezdomovci, domov a sociální organizace.“ *Sociální studia* 11 (4): 33–49.
- Hergenrather, K. C., S. D. Rhodes, C. A. Cowan, G. Bardhoshi, S. Pula. 2009. „Photovoice as Community-Based Participatory Research: A Qualitative Review.“ *American Journal of Health Behavior* 33 (6): 686–698, <https://doi.org/10.5993/AJHB.33.6.6>.
- Heywood, L., B. Sandywell (eds.). 1999. *Interpreting Visual Culture: Explorations in the Hermeneutics of Vision*. London: Routledge.
- Hradecký, I. a kol. 2007. *Definice a typologie bezdomovství. Zpráva o realizaci aktivity č. 1 projektu Strategie inkluze bezdomovců v ČR*. Praha: Naděje o.s.
- Jackson, E. 2012. „Fixed in Mobility: Young Homeless People and the City.“ *International Journal of Urban and Regional Research* 6 (4): 725–741, <https://doi.org/10.1111/j.1468-2427.2012.01124.x>.
- Jenks, C. (ed.). 1995. *Visual Culture*. London: Routledge, <https://doi.org/10.4324/9780203426449>.
- Johnsen, S., J. May, P. Cloke. 2008. Imag(in)ing ‘Homeless Places’: Using A-tophotography to (Re)examine the Geographies of Homelessness.“ *Area* (40) 2: 194–207, <https://doi.org/10.1111/j.1475-4762.2008.00801.x>.
- Kawash, S. 1998. „The Homeless Body.“ *Public Culture* 10 (2): 319–339, <http://dx.doi.org/10.1215/08992363-10-2-319>.
- Kubalová, K. 2014. „Vliv sociálního prostředí dítěte na jeho přechod z prvního stupně základní školy na stupeň druhý – případová studie.“ Diplomová práce. České Budějovice: Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích, Pedagogická fakulta.
- Lancione, M. 2013. „Homeless People and the City of Abstract Machines: Assemblage Thinking and the Performative Approach to Homelessness.“ *Area* 45 (3): 358–364, <https://doi.org/10.1111/area.12045>.
- Lefebvre, H. 2002. *The Production of Space*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Lombard, M. 2013. „Using Auto-photography to Understand Place: Reflection from Research in Urban Informal Settlements in Mexico.“ *Area* 45 (1): 23–32, <https://doi.org/10.1111/j.1475-4762.2012.01115.x>.
- May, J. 2000. „Of Nomads and Vagrants: Single Homelessness and Narratives of Home as Place.“ *Environment and Planning D: Society and Space* 18: 737–759.
- McIntyre, A. 2003. „Through the Eyes of Women: Photovoice and Participatory Research as Tools for Reimagining Place.“ *Gender, Place and Culture: A Journal of Feminist Geography* 10 (1): 47–66, <https://doi.org/10.1080/0966369032000052658>.

- Myers, J. 2010. Moving Methods: Constructing Emotionally Poignant Geographies of HIV in Auckland, New Zealand." *Area* 42 (3): 328–338, <http://dx.doi.org/10.1111/j.1475-4762.2009.00927.x>.
- „MyLondon: A Different Perspective.“ 2015. *Café art* [online]. [cit 30. 12. 2015]. Dostupné z: <http://cafeart.org.uk/cafe-art-calendar/my-london-a-different-perspective-on-the-city/>.
- Patterson, M. E., D. R. Williams. 2002. *Collecting and Analysing Qualitative Data: Hermeneutic Principles, Methods and Case Examples (Advances in Tourism Applications Series)*. Champaign, IL: Sagamore Publishing.
- Oh, S. 2012. „Photofriend: Creating Visual Ethnography with Refugee Children.“ *Area* 44 (3): 282–288, <http://dx.doi.org/10.1111/j.1475-4762.2012.01111.x>.
- Petráň, T. 2011. *Ecce Homo: Esej O Vizualní Antropologii*. Pardubice: Univerzita Pardubice.
- Pink, S. 2007. *Doing Visual Ethnography: Images, Media and Representation in Research*. London: Sage, <https://doi.org/10.4135/9780857025029>.
- Pink, S. 2009. *Doing Sensory Ethnography*. London: Sage, <https://doi.org/10.4135/9781446249383>.
- Pink, S., A. I. Afonso, L. Kürti (eds.). 2004. *Working Images: Visual Research and Representation in Ethnography*. London: Routledge.
- Pospěch, P. 2015. *Od veřejného prostoru k nákupním centrům: Svět cizinců a jeho regulace*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Princ, T. 2011. „Žitý prostor dětí z cikánské osady Pod Letanovským mlýnem.“ Bakalářská práce. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Fakulta humanitních studií.
- Rodman, M. C. 1992. „Empowering Place: Multilocality and Multivocality.“ *American Anthropologist* 94 (3): 640–656, <https://doi.org/10.1525/aa.1992.94.3.02a00060>.
- Rose, G. 2001. *Visual Methodologies: An Introduction to the Interpretation of Visual Materials*. London, California, New Delhi: SAGE.
- Rossi, P. H. 1989. *Down and Out in America. The Origins of Homelessness*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Rowe, S., J. Wolch. 1990. „Social Network in Time and Space: Homeless Woman in Skid Row, Los Angeles.“ *Annals of the Association of American Geographers* 80 (2): 184–204, <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-8306.1990.tb00287.x>.
- Ruddick, S. M. 1996. *Young and Homeless in Hollywood. Mapping Social Identities*. New York: Routledge.
- Shari, D., N. Wilkins. 2012. „The Body, the Shelter, and the Shebeen: An Affective Geography of Homelessness in South Africa.“ *Area* 20 (3): 357–378, <http://dx.doi.org/10.1177/1474474012469886>.
- Sheehan, R. 2010. „I'm Protective of this Yard': Long-term Homeless Persons' Construction of Home Place and Workplace in a Historical Public Space.“ *Social & Cultural Geography* 11 (6): 539–558, <https://doi.org/10.1080/14649365.2010.497912>.
- Sheller, M., J. Urry. 2003. „Mobile Transformations of 'Public' and 'Private' Life.“ *Theory, Culture & Society* 20 (3): 107–125, <https://doi.org/10.1177/02632764030203007>.
- Shlay A. B., P. H. Rossi. 1992. „Social Science Research and Contemporary Studies of Homelessness.“ *Annual Review of Sociology* 18: 129–160, <https://doi.org/10.1146/annurev.so.18.080192.001021>.
- Snow, D. A., L. Anderson. 1993. *Down on Their Luck. A Study of Homeless Street People*. Berkeley: University of California Press.
- Snow, D. A., M. Mulcahy. 2001. „Space, Politics, and the Survival Strategies of the Homeless.“ *The American Behavioral Scientist* 45 (1): 149–169, <https://doi.org/10.1177/00027640121956962>.

- Strack, R. W., C. Magill, K. McDonagh. 2004. „Engaging Youth through Photovoice.“ *Health Promotion Practice* 5 (1): 49–58, <https://doi.org/10.1177/1524839903258015>.
- Strong, M., L. Wilder (eds.). 2009. *Viewpoints: Visual Anthropologists at Work*. Austin: University of Texas Press.
- Světlík, R. 2013. „Výzkum percepce krajiny za použití vizuálních metod.“ Bakalářská práce. Plzeň: Západočeská univerzita v Plzni, Filozofická fakulta.
- Světlík, R., K. Pauknerová. 2013. „Dětský svět v zapadlé vesnici na konci Čech.“ Pp. 155–164 in B. Soukupová, H. Nosková, P. Bednařík (eds.). *Paměť – národ – menšiny – marginalizace – identity I, Urbánní studie, sv. 6*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Fakulta humanitních studií.
- Šlesingerová, E., B. N. Jaworsky (eds.). 2015. „Monotematické číslo Visual Studies/ Encounter Imagination.“ *Sociální studia* 12 (1).
- Tonnelat, S. 2010. „The Sociology of Urban Public Spaces.“ Pp. 1–10 in Hongyang Wang (ed.). *Territorial Evolution and Planning Solution: Experiences from China and France*. Paris: Atlantis Press.
- Toušek, L. 2013. „Prostor, transgrese a bezdomovectví.“ Disertační práce. Plzeň: Západočeská univerzita, Fakulta filozofická.
- Urbánní a regionální laboratoř. 2015. „Zpřístupnění historických prostorových a statistických dat v prostředí GIS.“ *Historická data v GIS* [online]. Urbánní a regionální laboratoř [cit. 22. 12. 2015]. Dostupné z: <http://www.historickygis.cz/cs/uvod-historicky-gis>.
- Vašát, P. 2012. „Mezi resistencí a adaptací: Každodenní praxe třídy nejchudších.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 48 (2): 247–282.
- Vašát, P. 2013. „Sme na jedný lodi’: Morálka a ekonomika v prostředí třídy nejchudších.“ *Český lid* 100 (4): 427–448.
- Vašát, P. 2014. „Predevčírem, nebo kdy to bylo?’: Temporalita třídy nejchudších.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 50 (1): 83–105, <https://doi.org/10.13060/00380288.2014.50.1.34>.
- Wagner, D. 1993. *Checkboard Square. Culture and Resistance in a Homeless Community*. Boulder: Westview Press.
- Wang, C. C. 1999. „Photovoice: A Participatory Action Research Strategy Applied to Women’s Health.“ *Journal of Women’s Health* 8 (2): 185–192, <https://doi.org/10.1089/jwh.1999.8.185>.
- Wang, C. C. 2003. „Using Photovoice as a Participatory Assessment and Issue Selection Tool.“ Pp. 179–196 in M. Minkler, N. Wallerstein (eds.). *Community-based Participatory Research for Health*. San Francisco, CA: Jossey-Bass.
- Wang, C. C., J. L. Cash, L. S. Powers. 2000. „Who Knows the Streets as Well as the Homeless? Promoting Personal and Community Action through Photovoice.“ *Health Promotion Practice* 1 (1): 81–89, <https://doi.org/10.1177/15248399000100113>.
- Wang, C. C., M. A. Burris. 1997. „Photovoice: Concept, Methodology, and Use for Participatory Needs Assessment.“ *Health Education & Behavior* 24 (3): 369–387, <https://doi.org/10.1177/109019819702400309>.
- Wang, C. C., S. Morrel-Samuels, P. M. Hutchison, L. Bell, R. M. Pestronk. 2004. „Flint Photovoice: Community Building among Youths, Adults, and Policymakers.“ *American Journal of Public Health* 94 (6): 911–913, <https://doi.org/10.2105/AJPH.94.6.911>.
- Wang, C. C., Wu Kun Yi, Zhan Wen Tao, K. Carovano. 1998. „Photovoice as a Participatory Health Promotion Strategy.“ *Health Promotion International* 13 (1): 75–86, <https://doi.org/10.1093/heapro/13.1.75>.
- Wright, T. 1997. *Out of Place. Homeless Mobilizations, Subcities, and Contested Landscapes*. New York: State University of New York.